

доц. др **Владислав Пузовић**
Универзитет у Београду
Православни богословски факултет
Катедра за историју
vpuzovic@bfspc.bg.ac.rs

Осврт на литературу о односима између Московске патријаршије и Руске Цркве у емиграцији

Айстираќи: У раду* се даје кратак преглед најважнијих радова у руској и српској историографији о односима између руских црквених центара у Москви и емиграцији, у периоду између два светска рата. Радови су настајали у три етапе. Прву групу, коју чине радови настали у међуратном периоду, карактерише полемички приступ одређен јурисдикционом припадношћу аутора. Сличан приступ видљив је и у другој групи радова, који су настали после Другог светског рата. У последњих двадесет и пет година, у посткомунистичкој руској историографији појавила су се нова виђења која систематски и објективно сагледавају поменуто питање. У истом периоду, руско емигрантско црквено питање постало је актуелно и за српску историографију.

Кључне речи: Руска Црква у емиграцији, Московска патријаршија, руска историографија, српска историографија.

Библиографија везана за тему односа између Московске патријаршије и руске црквене емиграције између два светска рата настајала је током последњих 95 година. Може се говорити о три етапе у истраживању поменуте теме. Прву чине радови настали током двадесетих и тридесетих година XX века, другу они настали у деценијама после Другог светског рата, док у трећу спадају они настали у последњих двадесет и пет година (1990–2015). Основна карактеристика већине радова насталих у прве две етапе јесте изразито полемички, и често некритички, приступ проблематици, односно писање у складу са потребама „јурисдикције“ којој аутор припада. Отуда се може констатовати да значајан део поменутих дела не може задовољити критеријуме објективних научноистраживачких студија. Тек у последње две ипо деценије, односно после пада комунизма у Русији, појављују се студије које нису оптерећене јурисдикционом припадношћу аутора и које поменутој тематици приступају превасходно са научноистраживачког становишта.

Радови настали током двадесетих и тридесетих година XX века представљају полемичке трактате, у којима су аутори настојали да докажу каноничност јурисдикције којој су сами припадали и неканоничност осталих супарничких „руских јурисдикција“. Потпуно је разумљиво да се у њима, будући да су их писали акте-

* Рад је настао у оквиру пројекта бр. 179078 „Српска теологија у двадесетом веку: фундаменталне претпоставке теолошких дисциплина у европском контексту – историјска и савремена перспектива“, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ри руских црквених спорова из поменутог периода, није могла очекивати научно-истраживачка објективност. Ипак, поменута дела представљају значајан извор информација, које помажу да се боље схвате становишта главних руских црквених центара, у периоду између два светска рата.¹

У деценијама после Другог светског рата у Совјетском Савезу није било могуће озбиљније истраживање теме везане за односе између Московске патријаршије и руских заграничних црквених структура. У радовима из тог периода углавном су садржане апологије московских црквених власти, у контексту оптужби за „сергијанство“, које су стизале из емиграције.²

У истом периоду, у руским емигрантским црквеним круговима појавило се више дела, у којима је са различитих аспеката сагледавана поменута проблематика. Оно што представља суштинску мањкавост поменутих радова јесте њихова „јурисдикциона обојеност“, са једне стране, односно немогућност приступа материјалима везаним за Московску патријаршију, са друге стране. Ипак, у односу на радове из 20-их и 30-их година, поменуте студије представљају битан помак, пре свега, у правцу систематизације обимне грађе, прикупљене током неколико деценија.³

¹ Из ове групе радова издавајемо: *Каноническое положение Русской православной Церкви за границей*, Париж 1927; Архиепископ Мефодий (Герасимов), *По поводу церковных нестроений*, Харбин 1927; Ю. П. Граббе, *Корни церковной смуты*, Београд 1927; Н. Д. Талберг, *Церковный раскол*, Париж 1927; Г. Федотов, *Зарубежная церковная смута*, Париж 1927; И. Стратонов, *Документы Всероссийской Патриаршей церкви последнего времени*, Берлин 1927; И. Стратонов, *Исходный момент русской церковной смуты последнего времени*, Париж 1928; Е. Махароблидзе, *Положение Православной Церкви в Сов. России*, Ср. Карловци 1928; М. Горчаков, *Итоги политики митрополитов Сергея и Евлогия*, Париж 1929; Митрополит Елевферий (Богоявленский), *Церковный парижский откол*, Париж 1931; С. В. Троицкий, *Размежевание или раскол*, Париж 1932; Ю. П. Граббе, *Единение или раздробление*, Београд 1932; К. Николаев, *Правовое положение Православной Церкви народа русского в рассеянии*, Београд 1932; *Церковная жизнь* 5 (1934) 74–90; С. В. Троицкий, *Митрополит Сергей и примирение русской диаспоры*, Сремски Карловци 1937; Митрополит Елевферий (Богоявленский), *Блаженнейший Сергей, митрополит Московский и Коломенский – канонический Местоблюститель*, Голос Литовской православной епархии, 9–10 (1937); С. В. Троицкий, *Правовое положение Русской Церкви в Югославии*, Белград 1940.

² У овом смислу посебно је карактеристичан зборник радова посвећен патријарху Сергију, објављен у Москви 1947. године (*Патриарх Сергей и его духовное наследство*, Москва 1947). У истом духу писан је вишетомни рад митрополита Московске патријаршије Мануила (Лемешевског), о руским архијерејима с краја XIX и из прве половине XX века, објављен у Ерлангену 80-их година, и магистарски рад о црквеним раскоlima у Русији 20-их и 30-их година, митрополита Јована (Сничева), одбрањен 1966. године на Московској духовној академији, а објављен тек 90-их година: Митрополит Мануил (Лемешевский), *Русские православные иерархи периода с 1893 по 1965 годы (включительно)*, т. 1–6, Erlangen 1979–1989; Митрополит Иоанн (Снычев), *Церковные расколы в Русской Церкви 20-х и 30-х годов XX столетия – григорианский, ярославский, иосифлянский, вижторианский и другие, их особенности и история*, Самара 1997. На страницама званичног гласила Московске патријаршије *Журнал Московской Патриархии*, периодично су се појављивали антиемигрантски чланци, у којима су руске заграничне црквене структуре оптуживане за расколништво и непатриотску позицију. На пример: С. В. Троицкий, *Идеология Карловацкагo раскола*, *Журнал Московской Патриархии* 2 (1948) 43–50; А. Казем Бек, *Прошлое и настоящее парижского раскола*, *Журнал Московской Патриархии*, 4 (1969) 10–23.

³ Од ових радова издавајемо: М. Родзянко, *Правда о Зарубежной Церкви – по документам и личным воспоминаниям*, Мюнхен 1954; П. Е. Ковалевский, *Зарубежная Россия*, Париж 1970; Н. Зернов, *Юрисдикционные споры в Русской Церкви эмиграции и I-й Всезарубежный собор в Карловцах в 1921 году*, *Вестник русского христианского движения*, 114 (1974) 119–146; Л. Регельсон, *Трагедия Русской Церкви (1917–1945)*, Париж 1977; D. Pospelovsky, *The Russian Church under the Soviet regime 1917–1982*, New York 1984; Епископ Георгий (Граббе), *К истории русских церковных разделений за границей – опровержение ошибок и неправд в сочинении Д. Поспеловского*, „*The Russian Church under the Soviet regime 1917–1982*“, Джорданвилль 1992.

Посебну групу дела чини низ историјско-канонских студија, насталих током вишегодишње полемике (1948–1961) између истакнутих представника различитих руских јурисдикција.⁴ Главни тон поменутој полемици давали су професор Сергеје Викторович Троицки (Московска патријаршија) и протопрезвитер Александар Шмеман (Руски западноевропски егзархат). Поред њих своје ставове су износили и представници Руске заграничне Цркве (епископ Натанаил (Љвов) и протојереји Михаило Пољски и Георгије Грабе). Иако, углавном, у служби јурисдикције којој аутор припада, ове студије су од изузетног значаја, јер отварају главне еклисиолошке теме везане за „руско загранично црквено питање“. У поменутих радовима отворена су темељна питања везана за поимање јединства Цркве, у контексту руских црквених спорова, као и за значај и начин коришћења канонског Предања Цркве у поменутом контексту. Расправљано је и о моделима устројства Цркве у „руском црквеном заграничју“, као и о могућим решењима у погледу конкретне канонске јурисдикције над руским заграничним црквеним структурама. Читава поменута расправа представља својеврсно сведочанство о томе како су руски црквени спорови, започети у периоду између два светска рата, битно утицали на развој православне еклисиолошке мисли у XX веку.

Питање односа између Московске патријаршије и руске црквене емиграције, јесте једна од главних црквеноисторијских тема у Русији, у последњих двадесет и пет година (1990–2015). После пада комунистичког режима у Русији и постепеног попуштања напетости између Московске патријаршије и Руске заграничне Цркве отвориле су се нове повољне перспективе у истраживању поменутог питања. Основна карактеристика већине савремених студија посвећених поменутој тематици, јесте систематичан научноистраживачки приступ, са циљем да се, на бази архивске грађе, дође до објективне слике о односима између Московске патријаршије и руских црквених структура у емиграцији.

⁴ М. Пољски, *Каноническое положение высшей церковной власти в СССР и за границей*, Джорданвилл 1948; А. Шмеман, *Церковь, эмиграция, национальность*, Церковный вестник Западно-Европейского Православного Русского Экзархата 10 (1948) (коришћено издање: А. Шмеман, *Собрание статей*, Москва 2009, 309–313); А. Шмеман, *Церковь и церковное устройство – по поводу книги прот. Польского „Каноническое положение высшей церковной власти в СССР и за границей“*, Церковный вестник Западно-Европейского Православного Русского Экзархата 15; 17; 19 (1949) (коришћено издање: А. Шмеман, *Собрание статей*, 314–336); Епископ Натанаил, *О судьбах Русской Церкви за границей – ответ священнику о. Александру Шмеману*, Православная Русь 15–16; 17; 18; 19 (1949) 8–10; 7–8; 7–9; 3–6; А. Шмеман, *Спор о Церкви*, Церковный вестник (ЗЕПРЭ) 2 (23) (1950) (коришћено издање: А. Шмеман, *Собрание статей*, 337–345); А. Шмеман, *Вселенский Патриарх и Православная Церковь*, Церковный вестник (ЗЕПРЭ) 1 (28) (1951) (коришћено издање: А. Шмеман, *Собрание статей*, 364–373); С. В. Троицкий, *Экклесиология Парижского раскола*, Вестник Русского Западно-Европейского Патриаршего Экзархата 7–8 (1951) 10–33; М. Пољски, *Очерк положения Русского Экзархата Вселенской юрисдикции*, Jordanville 1952; А. Шмеман, *Эпизод*, Церковный вестник (ЗЕПРЭ) 5 (38) (1952) (коришћено издање: А. Шмеман, *Собрание статей*, 374–378); Епископ Кассиан (Безобразов), *Что дал русской православной эмиграции Экзархат Вселенского Престола*, Вестник русского студенческого христианского движения 56 (1960) 9–11; Н. Куломзин, *Церковное положение Экзархата Патриарха Вселенского в западной Европе*, Вестник русского студенческого христианского движения 56 (1960) 12–16; И. Александров, *О значении Русского Экзархата Вселенского Патриарха в западной Европе*, Вестник русского студенческого христианского движения 56 (1960) 17–20; С. В. Троицкий, *О неправде Карловацкого раскола. Разбор книги протоиерея М. Польского*, Париж 1960; Г. Граббе, *Правда о Русской Церкви на родине и за рубежом (по поводу книги С. В. Троицкого „О неправде Карловацкого раскола“)*, Джорданвилл 1961.

Током 90-их година појавило се неколико значајних дела, везаних за руску црквену историју у периоду између два светска рата. У деветом тому *Историје Руске Цркве* протојереја Владислава Ципина, опширно једанаесто поглавље посвећено је „руском црквеном заграничју“.⁵ Посебно место заузима монографија протојереја Георгија Митрофанова *Русская Православная Церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы - к вопросу о взаимоотношениях Московской Патриархии и русской церковной эмиграции в период 1920–1927 гг.*⁶ Посебну вредност даје јој чињеница да је заснована, првенствено, на архивској грађи. У опширном прилогу, на крају књиге, дат је интегрални текст низа архивских докумената, од којих су неки први пут објављени.⁷

Истраживање односа између Московске патријаршије и руске црквене емиграције, нарочито је интензивирано у првој деценији XXI века. Из низа радова, издвајамо само оне који су битно утицали на токове истраживања поменутог питања. Најпре је потребно обратити пажњу на неколико систематских библиографија. Од значаја за истраживање поменуте теме јесу дела Андреја Попова *Российское православное зарубежье – история и источники, с приложением систематической библиографии*,⁸ и *Российское православие за рубежом – библиографический указатель литературы и источников 1918–2006 гг.*⁹ У првој књизи представљена је и анализирана архивска грађа, која се чува у Русији и иностранству, а која је везана за „руско црквено заграничје“. У другој књизи даје се, на преко 600 страница, систематска библиографија књига, брошура и чланака о „руском црквеном заграничју“, који су објављени на руском и иностраним језицима, у периоду од 1918. до 2006. године.¹⁰ Поред ових књига, које представљају незаобилазан водич кроз изворе и литературу о „руском црквеном заграничју“, објављено је још неколико дела, биографског и биобиблиографског карактера, која се могу сматрати значајним помоћним средством за изучавање поменутог питања.¹¹

Од дела која се баве анализом стања у Московској патријаршији, током првих година комунистичке владавине, издвајају се монографије Анатолија Кашеварова¹² и јереја Александра Мазирина.¹³ Ова тематика је од изузетног значаја јер

⁵ В. Цыпин, *История Русской Церкви, т. IX*, Москва 1997, 553–613.

⁶ Г. Митрофанов, *Русская Православная Церковь в России и в эмиграции в 1920-е годы – к вопросу о взаимоотношениях Московской Патриархии и русской церковной эмиграции в период 1920–1927 гг.*, С Петербург 1995.

⁷ *Исцо*, 85–142.

⁸ А. В. Попов, *Российское православное зарубежье – история и источники, с приложением систематической библиографии*, Москва 2005.

⁹ А. В. Попов, *Российское православие за рубежом – библиографический указатель литературы и источников 1918–2006 гг.* Москва 2007.

¹⁰ *Исцо*, 336–592.

¹¹ А. Нивьер, *Православные священнослужители, богословы и церковные деятели русской эмиграции в западной Европе 1920–1995 – библиографический справочник*, Москва–Париж 2007; В. И. Косик, *Русское церковное зарубежье – XX век в биографиях духовенства от Америки до Японии*, Москва 2008.

¹² А. Н. Кашеваров, *Православная Российская Церковь и Советское государство (1917–1922)*, Москва 2005.

¹³ А. Мазырин, *Высшие иерархи о преемстве власти в Русской православной Церкви в 1920-х – 1930-х годах*, Москва 2006.

су се дешавања у Московској патријаршији будно пратила у руској емиграцији и значајно утицала на токове тамошњег црквеног живота. Кашеваров у својој монографији анализира односе између нових комунистичких власти и Московске патријаршије, током првих година после большевичке револуције. Један део књиге посвећен је формирању паралелних црквених структура на просторима „Беле Русије“, током грађанског рата у Русији (1918–1922), из којих су касније изникле руске заграничне црквене структуре. Мазилин у својој монографији расветљава, до скоро у Русији, „забрањену тему“, везану за односе између различитих струја међу архијерејима унутар Московске патријаршије, током 20-их и 30-их година. Посебну пажњу посвећује односима између заменика мјестоблуститеља московског патријарашког трона митрополита Сергија и опозиције унутар Московске патријаршије, предвођене истакнутим архијерејима, који су се противили црквеној политици митрополита Сергија у односу на комунистичке власти. Ово питање се у значајној мери рефлектовало на односе између Московске патријаршије и руске црквене емиграције, имајући на уму да су у емиграцији одбијали црквену политику митрополита Сергија, често се позивајући на његове противнике у самој Цркви у Русији. Мазиринова монографија представља, до сада, најпотпуније дело о црквеној опозицији у Русији званичној Московској патријаршији, на челу са митрополитом Сергијем.

Од дела која се баве „руским црквеним заграничјем“ и односима између руских заграничних црквених структура и Московске патријаршије, неопходно је навести две монографије Андреја Кострјукова *Русская Зарубежная Церковь в первой половине 1920-х годов. Организация церковного управления в эмиграции и его отношения с Московской Патриархией при жизни Патриарха Тихона и Русская Зарубежная Церковь в 1925-1938 гг.: Юрисдикционные конфликты и отношения с московской церковной властью*.¹⁴ У овим монографијама, заснованим, првенствено, на архивској грађи која се чува у московском Државном архиву Руске Федерације (ГАРФ), аутор је исцрпно анализирао процес конституисања руске емигрантске црквене структуре и њене односе са Московском патријаршијом у периоду између два светска рата. Вредна пажње је и монографија Михаила Шкаровског *История русской церковной эмиграции*.¹⁵ Књига Шкаровског прати развој руске емигрантске црквене структуре на просторима различитих земаља Балкана и централне Европе, током прве половине XX века. Последња у низу монографија, посвећених руској црквеној емиграцији, јесте дело Дионисија Хмирова *Спорные вопросы истории РПЦ (1920-1945)*.¹⁶ Аутор је нарочиту пажњу посветио досадашњем току истраживања теме, анализирајући најважније радове руских и иностраних истраживача.

Поред поменутих дела, у последње две деценије у Русији, написан је велики број научних чланака, који се баве поменутом тематиком, и који су објављени у раз-

¹⁴ А. А. Кострюков, *Русская Зарубежная Церковь в первой половине 1920-х годов. Организация церковного управления в эмиграции и его отношения с Московской Патриархией при жизни Патриарха Тихона*, Москва 2007; А. А. Кострюков, *Русская Зарубежная Церковь в 1925-1938 гг.: Юрисдикционные конфликты и отношения с московской церковной властью*, Москва 2012.

¹⁵ М. В. Шкаровский, *История русской церковной эмиграции*, С. Петербург 2009.

¹⁶ Д. Хмыров, *Спорные вопросы истории РПЦ (1920-1945)*, С. Петербург 2014.

личитим тематским зборницима и научним часописима.¹⁷ Ови радови баве се различитим сегментима „руског заграничног црквеног питања“, и битно доприносе расветљавању односа између Московске патријаршије и Руске Цркве у емиграцији.

Имајући на уму да се седиште Руске заграничне Цркве, у периоду између два светска рата, налазило на српској територији (Сремски Карловци) и да је Српска Православна Црква имала важну улогу у конституисању и функционисању Руске заграничне Цркве, неопходан је, на крају, кратак осврт на досадашњи ток истраживања поменутог питања у српској историографији. Значајни радови везани за тематику руске црквене емиграције, почели су се појављивати 90-их година. Тему је отворио рад Б. Глигоријевића *Руска љавославна црква у Југославији између два рата*,¹⁸ у којем су отворена главна питања везана за руску црквену емиграцију на српским просторима. Руском црквеном питању значајну пажњу у својим радовима о руској емиграцији на Балкану посветио је Мирослав Јовановић,¹⁹ у чему су га

¹⁷ Од поменутих радова издвајамо следеће: О. Ю. Васильева, *Жрѣбий митрополита Сергия (от „Декларацији“ до „Памятної записки“)*, VII ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского Гуманитарного Университета (ПСТГУ) - материалы, Москва 1997, 174–186; Н. Артемов, *Постановление N 362 от 7/20 ноября 1920 г. и закрытие зарубежного ВВЦУ в мае 1922 г. Историческое и каноническое значение*, История Русской Православной Церкви в XX веке (1917–1933) – материалы конференции, Мюнхен 2002, 93–212; Васса (Ларина), *Церковный принцип экономики и Русская православная Церковь за границей при митрополите Анастасии*, XIII ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского Гуманитарного Университета (ПСТГУ) – материалы, 2003, 295–304; Н. Т. Энеева, *Судьбы Русской Православной Церкви в годы Гражданской войны (1918–1920-е гг.) и истоки юрисдикционного раскола*, Русский исход – материалы конференции, С. Петербург 2004, 293–316; Васса (Ларина), „Русскост“ Русской зарубежной Церкви в период 1920–1945 гг. в аспекте церковной экономики, XIV ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского Гуманитарного Университета (ПСТГУ) – материалы, Москва 2004, 311–323; Д. Константинов, *Церковный вопрос: взаимоотношение Русской Православной церкви Московского Патриархата и РПЗЦ*, Макарьевские чтения, Горно-Алтайск 2004, 239–241; Д. А. Агеев, *Экзархат православных русских приходов в западной Европе. Хроника взаимоотношений с Русской Православной Церковью*, Церковно-исторический вестник 12–13 (2005–2006) 5–53; А. А. Кострюков, *Митрополит Евлогий и патриарший указ об упразднении зарубежного ВЦУ от 5 мая 1922 года*, Церковно-исторический вестник 12–13 (2005–2006) 58–66; Савва (Тутунов), *Церковно-правовые основания «Парижской митрополии» в 1921–1946 годах*, Церковно-исторический вестник 12–13 (2005–2006) 104–113; А. А. Кострюков, *К истории взаимоотношений между Сербской Православной Церковью и Архиерейским синодом в Сремских Карловцах*, XVII ежегодная богословская конференция ПСТГУ, I, Москва 2007, 244–249; М. В. Шкаровский, *Церковно-политическая деятельность митрополита Антония (Храповицкого) в 1930-е годы*, Церковь и время 3 (2007) 208–236; М. В. Шкаровский, *Русские приходские общины в Болгарии*, Вестник ПСТГУ 2 (27) (2008) 28–62; Н. Артемов, *Поместный Собор 1917/1918 гг. как основа и источник Постановления N 362 от 7/20 ноября 1920 г.*, 1917-й: Церковь и судьбы России – материалы международной научной конференции, Москва 2008, 117–134; А. А. Кострюков, *Временное высшее церковное управление на Юго-Востоке России как начало зарубежной церковной власти*, Вестник Православного Свято-Тихоновского Гуманитарного университета (ПСТГУ) 3 (28) (2008) 50–60; А. Н. Кашеваров, „Церковные ведомости, издаваемые при Архиерейском Синоде“ – первый официальный печатный орган Русской Зарубежной Церкви, XVIII ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского Гуманитарного Университета (ПСТГУ) – материалы, Москва 2008, 255–262; А. А. Кострюков, Н. Тыганова, *Новые документы по истории взаимоотношений между Патриархом Тихоном и Карловацким Синодом*, Вестник ПСТГУ 3 (28) (2008) 119–125.

¹⁸ Б. Глигоријевић, *Руска љавославна црква у Југославији између два рата*, Руска емиграција у српској култури XX века – Зборник радова I, Београд 1994, 109–117.

¹⁹ М. Јовановић, „Свеишеник и друштво – епо љароле“: *Руска љавославна загранична Црква на Балкану 1920-1940*, Токови историје 3–4 (2005) 67–100; М. Јовановић, *Руска љавославна загранична Црква [у:] Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, Београд 2006, 316–348; М. Јовановић, *Руска љавославна загранична Црква у Југославији током двадесетих и тридесетих година XX века*, Српска теологија у XX веку – истраживачки проблеми и резултати 3 (2008) 160–178.

пратили други истраживачи.²⁰ Ови радови су отворили перспективу даљег проучавања питања руске црквене емиграције на нашим просторима.

Владислав Пузович

Короткиј обзор литературы об отношениях между Московским патриархатом и Русской Церковью в эмиграции

Резюме: В статье представлен короткий обзор главнейших работ по истории русской церковной эмиграции и ее отношений с Московским патриархатом в период между двумя мировыми войнами. Эти работы создавались в трех этапах. Первая группа работ опубликована в период между двумя мировыми войнами. В этих работах преобладает полемическое направление представителей разных русских юрисдикций. Все таки, эти работы содержат богатый материал, свидетельствующий о позициях непосредственных участников русской церковной жизни в межвоенный период. После Второй мировой войны в русской эмиграции публиковались работы, в которых систематизирован материал, относящийся к межвоенному периоду. В них преобладает критика Московской патриархии ввиду подчинения коммунистическим властям. С другой стороны, в работах опубликованных под эгидой Московской патриархии постоянно обвиняли Русскую Церковь в эмиграции за грех раскола. Только в последних 25 лет, появились работы, освобожденные от юрисдикционного натиска. Ряд монографий и научных статей внесли существенный вклад в объективное освещение вопроса, касающегося русских церковных взаимоотношений в межвоенный период. В конце статьи указано на главнейшие работы в сербской историографии, относящиеся к вопросу о русской церковной эмиграции.

²⁰ А. Тимофејев, *Руска загранична православна Црква и Грађански рай у Србији 1941–1945*, Српска теологија у XX веку – истраживачки проблеми и резултати 2 (2007) 285–295; К. Кончаревић, *Ушнцај руске емиграције на обнову и развој српске монашке духовности*, Српска теологија у XX веку – истраживачки проблеми и резултати 7 (2010) 36–44; В. Пузовић, *Посредовање српској папирјарха Варнаве (Росића) у канонском сиору између Московске папирјархије и Архиепископског синода Руске заграничне Цркве*, Српска теологија данас 2 (2011) 455–463; В. Пузович, *Вклад русской эмиграции в развитие сербской академической теологии*, Международный научный симпозиум: Русская диаспора и изучение русского языка и русской культуры в инославянском и иностранном окружении (Белград, 1—2 июня 2011 г.), Белград 2012, 78—89; В. Пузович, *Отношение Сербской Православной Церкви к каноническому и юридическому положению Русской Православной Церкви Заграницей (1920—1930)*, Христианское чтение 3 (2012) 158–175; В. Пузовић, *Покровительство Српске Православне Цркве над Руском заграничном Црквом (1920–1940)* [у:] *Руски некрољ у Београду – знамење историјској пријатељства*, Београд 2014, 112–121.